অধ্যায় ১৪ ঃ দয়াকৃষ্ণৰ ভাৰতীয় দৰ্শন সম্পৰ্কে তিনিটা ধাৰণা

অধ্যায় গাঁথনি

১৪.১ উদ্দেশ্য

১৪.২ পৰিচয়

১৪.৩ পটভূমি

১৪.৪ দয়াকৃষ্ণ

১৪.৪.১ জীৱন চৰিত

১৪.৪.২ দৰ্শন

১৪.৪.৩ সংশয়বাদ

১৪.৫ ভাৰতীয় দৰ্শনৰ তিনি ধাৰণা

১৪.৫.১ প'টাৰৰ মতামত

১৪.৫.২ কে.চি. ভট্টাচার্য্যৰ মতামত

১৪.৬ দয়াকৃষ্ণৰ দৃষ্টিভঙ্গীৰ ফালৰ পৰা পর্য্যবেক্ষণ

১৪.৭ অধ্যায়টিৰ পৰা আমি কি শিকিলোঁ

১৪.৮ অধিক জানিবলৈ

১৪.৯ অগ্রগতিৰ খতিয়ান

১৪.১০ আৰ্হি প্রশ্ন

১৪.১ উদ্দেশ্য

এই অধ্যায়টি অধ্যয়ন কৰি আপুনি—

- বিখ্যাত সংশয়বাদী ভাৰতীয় দার্শনিক দয়াকৃষ্ণৰ বিষয়ে জানিবলৈ সক্ষম হ'ব
- ভাৰতীয় দর্শনৰ নতুন সঠিক দৃষ্টিভঙ্গীক বুজিবলৈ পাৰিব
- পাশ্চাত্য পৰম্পৰাৰ দৰে ভাৰতীয় দর্শন কেনেকৈ সঠিক দর্শন হয়, তাক বিশ্লেষণ কৰিব পাৰিব
- জীৱন আৰু জগতৰ সামগ্রিক ব্যাখ্যাৰ প্রতি ভাৰতীয় দার্শনিক শাখাসমূহৰ সম্ভাৱনামূলক বৈজ্ঞানিক ব্যাখ্যাৰ সন্ধান কৰিব পাৰিব
- দয়াকৃষ্ণৰ বোধশক্তিত ভাৰতীয় দর্শনৰ তিনিটা ধাৰণাক ব্যাখ্যা কৰিব পাৰিব।

১৪.২ পৰিচয়

ভাৰতীয় দাৰ্শনিক পৰম্পৰাৰ পটভূমি বহু দীঘলীয়া, যি খ্ৰীষ্টপূৰ্ব ১০০০ ত কৈও আগৰ। এই দীঘলীয়া অতীতত বহু ঘটনাই সংঘটিত হৈছে, যিয়ে এই পৰম্পৰাক প্ৰভাৱান্বিত কৰিছে আৰু ইয়াক ভিন্ন প্ৰকাৰে আকৃতি আৰু পুনৰাকৃতি প্ৰদান কৰিছে। সেইকাৰণে এইটো উল্লেখ কৰা বৰ কঠিন যে এই বিশেষ পৰম্পৰাই আচলতে কয় কি নাইবা ইয়াৰ প্ৰকৃত ছৱি কি আছিল? উদাহৰণস্বৰূপে যদি কোনোবাই বেদান্ত দৰ্শন পঢ়িছে, তেন্তে সংখ্যা বা ন্যায়-বৈশিষিক অধ্যয়ণ কৰাজনৰ পৰা তেওঁৰ অভিব্যক্তি বেলেগ হ'ব।

ভাৰতীয় দৰ্শনৰ মৌলিক শ্ৰেণীবিভাজনক দুটা শিতানত গ্ৰহণ কৰা হৈছে — (ক) আস্তিক (বৈদিক) আৰু (খ) নাস্তিক (অবৈদিক)। মুঠ বৈদিক শাখা ছয়টা। সেয়া হ'ল ক্ৰমে সংখ্যা, যোগ, ন্যায়, বৈশেষিক, মীমাংসা আৰু বেদান্ত। আনহাতে, অবৈদিক শাখা তিনিটা চাৰ্বাক, বৌদ্ধ আৰু জৈন। এক পক্ষপাতশূণ্য অধ্যয়ণে প্ৰকল্পমূলকভাৱে কয়, বেছিভাগ বৈদিক শাখাৰে অবৈদিক প্ৰৱণতা আছে যদিও সেইবোৰক যিকোনোভাৱে দমণ কৰি ৰখা হৈছে। অৱশ্যে ই গৱেষণাৰ স্তৰত কৰা আলোচনাৰ এক বিষয় তথাপি দয়াকৃষ্ণৰ দৰ্শন বুজিবলৈ এই পটভূমিৰ লগত পৰিচিত হোৱাটো প্ৰয়োজনীয়।

১৪.৩ পটভূমি

ভাৰতীয় দাৰ্শনিক পৰম্পৰাৰ প্ৰকৃত ছৱিখন পৃথিৱীপ চাৰিওফালে সমগ্ৰ দাৰ্শনিকসকলৰ বাবে সদায় এক ৰহস্য। ভাৰতীয় দৰ্শন সম্বন্ধে সমালোচনাত্মক চিন্তাবিদসকলৰ বাবে এক বিখ্যাত প্ৰকল্প হৈছে যে ভাৰতীয় দৰ্শন যথোপযুক্ত বা সমীচীন দৰ্শন নহয়। পাশ্চাত্যৰ মধ্যযুগীয়া দৰ্শনৰ প্ৰসঙ্গঁত, য'ত দৰ্শনক ধৰ্মতত্বৰ সহায়ক বুলি ভবা হৈছিল, ভাৰতীয় দাৰ্শনিক সম্প্ৰদায় যেনে— বেদান্তক ধৰ্মতত্বৰ এটা বিভাগ ৰূপে বিবেচনা কৰা হৈছিল। দয়াকৃষ্ণৰ অভিমতত বৈদান্তিক দৰ্শনে কিছু দূৰত্বলৈ কাৰোবাক নিশ্চিত প্ৰত্যয় জন্মাব পাৰে যে বিষয়টোৰ পাশ্চাত্য ছাত্ৰ-ছাত্ৰীসকলৰ দ্বাৰা কৃত বৈশিষ্ট্য প্ৰদানত বাস্তৰ সত্যতা আছে। কিন্তু প্ৰশ্নটো হ'ল "ই ভাৰতীয় দৰ্শনৰ এক সম্পূৰ্ণ ছৱি হয়নে? (Daya Krishna, Indian Philosophy : A Counter Perspective. Published by Sri Satguru Publication, Indian Book Centre, Delhi. 2006. P.1) মনত এই পটভূমি লৈ দয়াকৃষ্ণই ভাৰতীয় দৰ্শনৰ তিনিটা ধাৰণাক ব্যাখ্যা কৰিছে।

১৪.৪ দয়াকৃষ্ণ

সংশ্লিষ্ট সমস্যাবোৰ আলোচনা কৰিবলৈ যোৱাৰ আগতে দয়াকৃষ্ণৰ বিষয়ে তলত আগবঢ়োৱা দিশ সমূহত এক চমু দৃষ্টিপাত কৰোঁ আহঁক —

১৪.৪.১ জীৱন চৰিত

দয়াকৃষ্ণ (১৯২৪-২০০৯) আছিল এজন প্ৰখ্যাত সংশয়বাদী ভাৰতীয় দাৰ্শনিক। তেওঁ এটা সময়ত ৰাজস্থান বিশ্ববিদ্যালয়ৰ প্ৰতি উপাচাৰ্য্য আছিল আৰু তিনি দশক যুৰি ভাৰতীয় দাৰ্শনিক গৱেষণা পৰিষদ (Indian Council of Philosophical Research, JICPR)ৰ সাময়িক পত্ৰিকাৰ সম্পাদক আছিল। তেওঁ ভাৰতীয় দৰ্শন, পাশ্চাত্য দৰ্শন আৰু সৌন্দৰ্য্যবিজ্ঞানৰ ক্ষেত্ৰত লেখনিসমূহ প্ৰকাশ কৰিছিল। 'The Nature of Philosophy' — ৰূপে প্ৰকাশিত হোৱা তেওঁৰ গৱেষণামূলক প্ৰৱন্ধটি বৃটিছ দাৰ্শনিক গিলবাৰ্ট ৰাইলৰ দ্বাৰা এক উৎকৃষ্ট কৰ্ম হিচাপে প্ৰশংসিত হৈছে বুলি কোৱা হয়। তেওঁৰ কৰ্ম বা লেখনিয়ে ভাৰতীয় ধাৰণা আৰু প্ৰৱৰ্গৰ পৰা নিঃসৃত উৎসসমূহৰ জৰিয়তে ভাৰতীয় পৰম্পৰাক চোৱাৰ সম্ভাৱনাক অনুসন্ধান কৰিছে। বিশেষকৈ আধ্যাত্মিকতাৰ নিৰ্বিচাৰবাদী গ্ৰহণযোগ্যতা নাইবা অতি বেছি স্ব-ধৰ্মপৰায়ণ বৈশিষ্ট্যৰ বাবে পাশ্চাত্যৰ পৰা কিছু পৃথক হিচাপে ভাৰতীয় দৰ্শনক গ্ৰহণ কৰিবলৈ তেওঁ প্ৰস্তুত নাছিল। ইয়াৰ স্থানত, তেওঁ ক'বলৈ বিচাৰিছিল যে ইয়াৰ প্ৰকৃত ছৱি, ই কি হিচাপে দৃশ্যমান হয় তাৰ পৰা পৃথক সেই কাৰণেই ভাৰতীয় দাৰ্শনিক পৰম্পৰাৰ বিধিগত ঘটনাৰ বিষয় সম্পৰ্কে তেওঁ অতি বেছি সংশয়বাদী আছিল।

১৪.৪.২ দৰ্শন

দয়াকৃষ্ণৰ দৰ্শনে প্ৰধানতঃ পৰম্পৰাগত ভাৰতীয় দৰ্শনৰ প্ৰভাৱশালী ঐতিহ্যবাদী ব্যাখ্যাৰ সৃজনাত্মক সমালোচনাক নিৰ্দেশ কৰে। তেওঁ দুটা সাধাৰণ ধাৰণাক প্ৰশ্ন কৰিছে যেনে — ভাৰতীয় দৰ্শন "আধ্যাত্মিক" আৰু ই যে মূখ্যতঃ "মোক্ষ" (Liberalion) ৰ সৈতে জড়িত। এই দাৰ্শনিক অভিগমণৰ কাৰণে দয়াকৃষ্ণ এজন সংশয়বাদী দাৰ্শনিক ৰূপে জনাজাত আছিল। দয়াকৃষ্ণ, ভাৰতীয় সংশয়বাদী দাৰ্শনিক, য়ে কয় বহু কম লোকে এই সত্য বা তথ্যত বিতৰ্ক কৰিব যে ভাৰতীয় দৰ্শনৰ ওপৰত বেছিভাগ গ্ৰন্থই অচল বা পুৰণি। তথাপিও, এইসমূহ গ্ৰন্থকেই সদায় ভাৰতীয় দৰ্শন হয় কি তাক শিকাৱলৈ সমগ্ৰ পৃথিৱীতে ব্যৱহাৰ হৈ আহিছে আৰু এনেদৰেই যুগ যুগ ধৰি অব্যাহত হৈ আছে। বহুতো গুৰুত্বপূৰ্ণ আৰু নতুন তথ্য পুঞ্জীভূত হৈছে, যিবোৰৰ দাৰ্শনিক সমস্যাৰ চাৰিওফালে এক আন্তৰসম্পৰ্কিত ব্যৱহাৰত সংপৃক্ত আৰু সংগঠিত হোৱাৰ প্ৰয়োজন আছে যিবোৰ চিন্তাবিদসকলৰ উত্তৰ পুৰুষৰ দ্বাৰা নথিভুক্ত ইতিহাসৰ অন্তত তিনি সহস্ৰাব্দৰ পৰা জড়িত হৈ আছে।

১৪.৪.৩ সংশয়বাদ

সংশয়বাদৰ সংজ্ঞা সাধাৰণতে এটা সাধাৰণ বস্তু অথবা এটা বিশেষ বস্তুত কৰা এক সংশয়ৰ মনোবাৰ নাইবা এক অবিশ্বাসৰ স্বভাৱ হিচাপে দিয়া হয়; ই এক মতবাদ, যিয়ে সাব্যস্ত কৰে যে সত্য জ্ঞান নাইবা কেতবোৰ বিশেষ জ্ঞান অনিশ্চিত বা সন্দিগ্ধ নাইবা অন্তিম নহয় (Merriam Webster)। দয়াকৃষ্ণক এজন সংশয়বাদী ভাৰতীয় দার্শনিক ৰূপে মনোনিত কৰা হয়, কাৰণ পৃথিৱীৰ চাৰিওফালে ভাৰতীয় দর্শনৰ বিষয়ে প্রথাগতভাৱে যি কোৱা হৈছে, তাক তেওঁ গ্রহণ কৰিবলৈ প্রস্তুত নাছিল। ইয়াৰ ঠাইত তেওঁ কৈছিল ইয়াৰ প্রকৃত ছবিখন বিচাৰি উলিয়াবলৈ অধিক গৱেষণাৰ থল আছে। তেওঁ কৈছিল, ভাৰতীয় দর্শনক কোনো স্ব-ধর্মপৰায়ণ বা আধ্যাত্মিক আৰু ধর্মীয় নোহোৱাকৈ পাশ্চাত্যৰ লেখিয়া বিশুদ্ধ বৌদ্ধিক চিন্তাধাৰা ৰূপে আৱিষ্কাৰ কৰিব পৰা যায়। এই উদ্দেশ্যৰ হেতু, দয়াকৃষ্ণৰ মতে, ভাৰতীয় দর্শনৰ অস্তিত্বশীল মতামত সমূহক পৰীক্ষা-নিৰীক্ষাৰ অবিহনে গ্রহণ কৰাটো অন্যায় হ'ব।

১৪.৫ ভাৰতীয় দর্শনৰ তিনিটা ধাৰণা

'ভাৰতীয় দর্শনৰ তিনিটা ধাৰণা'— বাকাংশই কেতিয়াবা আমাক পুৰুষার্থৰ প্রসঙ্গঁত ত্রিবর্গ কেন্দ্রিক মতামতক মনত পেলায়, কিন্তু ইয়াত দয়াকৃষ্ণৰ আলোচনাত বিষয়টো বেলেগ। ইয়াত তেওঁ ভাৰতীয় দর্শনৰ বিষয়ে তিনিটা প্রথাগত গ্রহণযোগ্যতাক পৰীক্ষা কৰিছে আৰু ভাৰতীয় দর্শনৰ বিষয়সূচীৰ সৈতে এই তিনিওটা গ্রহণযোগ্যতা সচাঁকৈয়ে পুঞ্জীভূত হয় নে নহয়, তাক পৰীক্ষা কৰিছে। এই উদ্দেশ্যে তেওঁ প্রথমে প্রথম দুটা ধাৰণাৰ পৰা আৰম্ভ কৰিছে। অর্থাৎ,

- প্রথমতে, ভাৰতীয় দর্শনৰ প্রায় সকলো সম্প্রদায়ে মোক্ষক লক্ষ্য হিচাপে গ্রহণ কৰিছে।
- দ্বিতীয়তে, তপস্যা অর্থাৎ সাধনা হৈছে এই লক্ষ্যৰ উপায়। কিন্তু তেওঁ বিচাৰি পায় যে প্রথম দুটা ধাৰণা বাদানুবাদৰ উর্দ্ধত নহয় আৰু সম্ভৱতঃ ই সঠিক প্রমাণৰ লগতে ন্যায্যতাৰ পৰাও বঞ্চিত হৈছে অথবা বিশ্বব্যাপী জগতৰ সন্মুখত ই ভাৰতীয় দর্শনৰ প্রকৃত ছবিৰ প্রতিনিধিত্ব কৰিব পৰা নাই। ইয়াত দয়াকৃষ্ণৰ মতে — তৃতীয় ধাৰণাটোৰ প্রসঙ্গঁৰ উদয় হয়।
- তৃতীয় ধাৰণাটোৰ মতে ভাৰতীয় দর্শন পাশ্চাত্য দর্শনৰ দৰে সঠিক বা যথাযথ দর্শন। ই মূলতঃ আধ্যাত্মিকতাৰ লগত জড়িত আন কিবা নহয়। মোক্ষৰ সৈতে ইয়াৰ কৰিব লগা একো নাই, কিয়নো, ই অভিযোগেৰে বর্ণিত, যি হৈছে প্রকৃত অৱস্থাৰ সম্পূর্ণ ভুল বুজা-বুজিৰ পৰিনাম। এনে ধৰণৰ অভিযোগক সহজতৰ কৰা হয় প্রধানকৈ বিষয়টোৰ

ওপৰত লেখকৰ পাছত লেখকৰ হস্তান্তৰৰ দ্বাৰা হোৱা দাবীৰ অসমালোচনাত্মক গ্ৰহণযোগ্যতাৰ দ্বাৰা।

সেইবাবে সূত্ৰপাতত এইবোৰক দয়াকৃষ্ণৰ আলোচনাত ভাৰতীয় দৰ্শনৰ তিনিটা ধাৰণা বুলি ক'ব পাৰি। এই প্ৰসঙ্গঁক দয়াকৃষ্ণই বিভিন্ন ন্যায্যতা আৰু যুক্তি আগবঢ়াইছে। তেওঁ মতত জগতৰ চাৰিওফালে ভাৰতীয় দৰ্শনৰ বিষয়ে ছাঁপৰ এক প্ৰভাৱশালী দিশ হৈছে যে ইয়াৰ এক প্ৰত্নতাত্বিকৰ মনোযোগ এক শৃঙ্খলা আছিল, যি আনকি ভাৰতীয় প্ৰপঞ্চত ব্যৱহাৰিক প্ৰয়োজনীয়তাৰ লগতে দাৰ্শনিক বাতাবৰণৰ সৈতে প্ৰাসঙ্গিঁক অথবা সবহৰ্তী নাছিল। প্ৰথম দৃষ্টিতে, দয়াকৃষ্ণই দুটা সাধাৰণ ধাৰণাৰ ওপৰত প্ৰশ্ন কৰিছে যে ভাৰতীয় দৰ্শন 'আধ্যাত্মিক' আৰু ই যে প্ৰধানকৈ 'মোক্ষ' (Liberation) ৰ লগত জড়িত। উদাহৰণ স্বৰূপে— দাৰ্শনিকসকলে জ্ঞানবিজ্ঞান কি বোলে, অৰ্থাৎ জ্ঞানৰ উপায় সম্পৰ্কে ন্যায় দৰ্শনৰ ক'বলৈ বহুত আছে, কিন্তু সেইসকল লোকৰ প্ৰতি উচ্ছৰ্গা কৰিবলৈ কম আছে। যিসকল মোক্ষ বা মুক্তিৰ বাবে আগ্ৰহী।

আগতে উল্লেখ কৰাৰ দৰে প্ৰথাগতভাৱে ভাৰতীয় দৰ্শনক প্ৰধানকৈ দুটা শীৰ্ষত ভাগ কৰা হৈছে — আস্তিক আৰু নাস্তিক। যিবোৰক আগলৈ ছয়টা আৰু তিনিটা, উপভাগত ক্ৰমাগতভাৱে বিভক্ত কৰা হৈছে। কিন্তু এই বিভাজনৰ আদৰ্শ আৰু সত্যতাৰ ওপৰত সংশয়ৰ উদয় হয়। এক সাধাৰণ সংঘবদ্ধ অধ্যয়নৰ পৰা এই কথা বুজিব পৰা যায় যে সকলোবোৰ সম্প্ৰদায়ৰে বেলেগ বেলেগ অধ্যয়নৰ বিষয় আছে। এতিয়া প্ৰাকল্পিক প্ৰশ্নটো হৈছে যে সকলোবোৰ ভিন্ন সমস্যা কিদৰে আধ্যাত্মিক মুক্তিৰ একক বিষয়ৰ লগত জড়িত বা সম্পৰ্কযুক্ত হয়, যিবোৰক মুখ্যবিষয় হ'বলৈ সাধাৰণতে দৃষ্টিগোচৰ হোৱা সাধাৰণ অনুজ্ঞাৰ দ্বাৰা ধাৰণা কৰা হয়। দয়াকৃষ্ণৰ ব্যাখ্যাত এই প্ৰশ্নটোৰ উত্তৰৰ এটা দিশ হৈছে যে বেছিভাগ ভাৰতীয় দাৰ্শনিকৰ দ্বাৰা এই সমস্যাটোৰ বিষয়ে অনুভৰ কৰা হোৱা নাছিল। কাৰণ, মুক্তিয়েই লক্ষ্য বুলি দাবী কৰাৰ পাছত প্ৰত্যেক লেখকে আন এক সমস্যাৰ পিনে আগবাঢ়িছে, যেনে সেই দাবী তেওঁলোকে পাহৰি গৈছিল নতুবা সেই দাবী মুঠতে গঠনেই হোৱা নাছিল।

১৪.৫.১ কার্ল প'টাৰৰ মতামত

এতিয়া প্ৰশ্ন হয় এজনো চিন্তাবিদ নাইনে? যিয়ে মোক্ষৰ লগত অন্যান্য বিভিন্ন চিন্তাবোৰৰ মাজৰ সম্পৰ্কৰ ওপৰত প্ৰতিফলিত কৰিবলৈ চেষ্টা কৰা নাছিল। দয়াকৃষ্ণৰ মতামতত এই সন্দৰ্ভত কার্ল প'টাৰৰ স্থিতিক গ্ৰহণ কৰিব পাৰি। তেওঁৰ মতে কার্ল প'টাৰকে প্ৰথম ব্যক্তি ৰূপে স্বীকাৰ কৰিব পৰা যায়। যিয়ে মোক্ষৰ লগত ভাৰতীয় দৰ্শন জড়িত হ'ব পাৰে বুলি কৰা দাবীক গম্ভীৰভাৱে গ্ৰহণ কৰিবলৈ চেষ্টা কৰিছিল। প'টাৰৰ স্থিতিয়ে মূলতঃ এই সমস্যাৰ ওপৰত ধ্যান দিয়ে যে ভাৰতীয় দৰ্শনৰ অৱভাসিক ধাৰণাগত আৰু তত্বীয় বিষয়বোৰক কিদৰে ইয়াৰ সাম্ভাব্য ও প্ৰচাৰিত প্ৰকৃত বিষয়ৰ লগত সম্পৰ্ক

স্থাপন কৰিব পাৰি? প'টাৰে তেওঁৰ আলোচনাত ভাৰতীয় দৰ্শনৰ বিভিন্ন কাল্পনিক মতামতসমূহক কেনেকৈ ন্যায্যতা প্ৰদান কৰিব পাৰি তাৰ চেষ্টা কৰিছিল। যাক তথাকথিত প্ৰাথমিক আৰু মুখ্য বিষয় (মোক্ষ)ক স্থায়ী কৰিব পৰাৰ সৈতে বিৰুদ্ধ হোৱা যেন বোধ হয়। এই প্ৰসঙ্গঁত তেওঁ কৈছিল, ভাৰতীয় পৰম্পৰাত কাল্পনিক দৰ্শনৰ প্ৰয়োজনীয়তা প্ৰধানকৈ সংশয়ৰ লগত সাক্ষাৎ কৰিবলৈ উদয় হয়, যিয়ে মোক্ষৰ পথ বা উপায়ক স্থাপন কৰিব পাৰে।

ইতিমধ্যে কোৱাৰ দৰে প'টাৰৰ মতে বিভিন্ন দিশৰ কাল্পনিক দৰ্শন ভাৰতত উদয় হয় সংশয় সাক্ষাৎ কৰিবৰ প্ৰয়োজনীয়তাৰ বাবে যি মোক্ষৰ পথত বাধা হ'ব পাৰে। মোক্ষৰ পথত সংশয়বাদ আৰু অদৃষ্টবাদ (Fatalism) প্ৰধান হেঁঙাৰ হ'ব পাৰে আৰু ভাৰতত কাল্পনিক দৰ্শনে এই দুয়োৰে বিপক্ষে যুঁজ কৰিব পাৰে। যদিও প'টাৰে পোণপটীয়া ভাৱে কোৱা নাছিল, তথাপি এই প্ৰসঙ্গঁত তেওঁৰ দাৰ্শনিক দৃষ্টিভঙ্গীয়ে নিৰ্দ্দেশ কৰে যে সমগ্ৰ ভাৰতীয় দাৰ্শনিক আলোচনা সংশয়বাদ আৰু অদৃষ্টবাদৰ সৈতে কেৱল বিবাদত লিপ্ত আৰু মোক্ষৰ সাধনাত সিহঁতে কৰা হস্তক্ষেপৰ দ্বাৰা সীমাবদ্ধ হৈ পৰে। অন্য কথাত, প'টাৰৰ মতে ভাৰতত দৰ্শনক বৌদ্ধিক অসুবিধা বা কঠিনতাৰ সৈতে সাক্ষাৎ কৰিবলৈ লোৱা প্ৰয়াসত উদয় হয় বুলি ধাৰণা কৰা হয়, যিয়ে এজন ব্যক্তিক মোক্ষ সাধনাৰ পথত বাধা দিব পাৰে।

ইয়াত প'টাৰে সংশয়বাদ আৰু অদৃষ্টবাদক মোক্ষ লাভৰ পথত কেৱল দুটা হেঁঙাৰ হিচাপে গ্ৰহণ কৰি নিজকে সীমাবদ্ধ কৰিছে। দয়াকৃষ্ণই এই মতামতক সংশোধিত কৰিছিল আৰু কৈছিল যে কেৱল এই দুটাই নহয়, যিকোনো বৌদ্ধিক কঠিনতা, যিয়ে সম্ভাৱনামূলক ভাৱে এজন ব্যক্তিক মোক্ষৰ প্ৰতি পথ বা উপায়ক নিযুক্ত কৰাৰ পৰা বাধা দিব পাৰে, সিয়ে দৰ্শনৰ সৃষ্টি। ইয়াৰ লগত যোগ কৰি দয়াকৃষ্ণ ক'বলৈ চেষ্টা কৰিছিল যে প্ৰকৃতাৰ্থত ভাৰতীয় পৰিপ্ৰেক্ষিতত দৰ্শনৰ উদ্ভৱ মোক্ষৰ পথৰ বাবে বৌদ্ধিক কঠিনতাসমূহৰ মুখামুখী হ'বলৈ হোৱা নাছিল কাৰণ, এইবোৰ কঠিনতা এনেধৰণৰ এক অদমনীয় স্বভাৱ যে ই মোক্ষৰ বাবে পথ বা উপায় প্ৰদান নকৰিব। এইটো কাৰণতেই ই আটাইতকৈ বেছি ভাল হ'ব যে যদিহে কঠিনতাসমূহৰ মুঠতে উদয় নহওঁক। দৰ্শনৰ প্ৰধান কাম হৈছে আমাৰ জীৱনৰ লগত জড়িত যিকোনো প্ৰকাৰৰ সমস্যা বা কঠিনতাক নাইকীয়া কৰা। এইটো উদ্দেশ্য (বৌদ্ধিক সমস্যাৰ অপসাৰণ) কেৱল মোক্ষৰ সৈতে অনিবাৰ্য্যভাৱে সম্পৰ্কযুক্ত নহয়।

যদি প'টাৰৰ দৃষ্টিকোণ সম্পূৰ্ণৰূপে গ্ৰহণযোগ্য হয়, তেন্তে ভাৰতীয় দৰ্শনত ই এক বিপৰীত ব্যাপাৰ হ'ব। কাৰণ ইয়াত এইটো স্বীকাৰ কৰা হৈছে যে বিশিষ্ট ভাৰতীয় দাৰ্শনিকসকল এনেকুৱা ব্যক্তি নাছিল যে যিসকলৰ মোক্ষৰ সন্ধান নাইবা প্ৰাপ্তি স্পষ্টভাৱে

তেওঁলোকৰ বৌদ্ধিক সমস্যাবোৰৰ দ্বাৰা বাধিত হয়। ইয়াৰ পৰিৱৰ্ত্তে তেওঁলোকৰ মাজৰ নেতাসকলে সদায় এনে ব্যক্তি হ'বলৈ চিন্তা কৰিছিল। যিয়ে ইতিমধ্যে মোক্ষ প্ৰাপ্ত কৰিছে। উদাহৰণস্বৰূপে— শঙ্কৰ আৰু ৰামানুজ বিশিষ্ট ব্যক্তিত্বৰ গৰাকী আছিল, যিয়ে ইতিমধ্যে মোক্ষ প্ৰাপ্তি কৰিছে আৰু এতিয়াও তেওঁলোকে দৰ্শনৰ প্ৰতি নিজকে উদসৰ্গীকৃত কৰিছে। তেওঁলোকৰ দাৰ্শনিক চিন্তাধাৰা বৌদ্ধিক সংশয়ৰ অপসাৰণৰ লগত জড়িত নাছিল, যিয়ে মোক্ষ প্ৰাপ্তিৰ পথত তেওঁলোকক বাধা প্ৰদান কৰিছিল। ইয়াত এই কথা ক'ব পৰা যায় যে ভাৰতীয় দাৰ্শনিক পৰম্পৰাত বেছিভাগ দাৰ্শনিকে মোক্ষ প্ৰাপ্তিৰ পাছতহে তেওঁলোকৰ দাৰ্শনিক কৰ্মৰাজিৰ সৃষ্টি কৰিছিল। যদি প'টাৰ মতামত শুদ্ধ আছিল (অৰ্থাৎ, ভাৰতত কাল্পনিক দৰ্শনৰ সৃষ্টি হয় সংশয় সাক্ষাতৰ প্ৰয়োজনীয়তাৰ হেতু, যিয়ে মোক্ষলাভৰ পথত হেঁঙাৰ ৰূপে থিয় দিয়ে), তেন্তে এনেধৰণৰ কাম (অৰ্থাৎ দাৰ্শনিক আলোচনাৰ সকলো ভিন্ন প্ৰকাৰ)ত ব্যস্ত হোৱাৰ কোনো কাৰণ নাই, কেৱল ইয়াৰ বাদে যে সম্ভৱ বৌদ্ধিক সংশয়ৰ অপসাৰণৰ বাবে যি তেওঁলোকৰ শিষ্যসকলৰ একে লক্ষ্য (মোক্ষ)ৰ সন্ধানৰ পথত থিয় হৈ থাকে।

দয়াকৃষ্ণৰ মতামতত মোক্ষ হৈছে ভাৰতীয় দাৰ্শনিক আলোচনাৰ এক নিৰ্দিষ্ট লক্ষ্য কিন্তু ই একমাত্ৰ লক্ষ্য নহয়, যি ভাৰতত সকলো প্ৰকাৰৰ দাৰ্শনিক আলোচনাৰ লক্ষ্য। প্ৰাৰম্ভিক দুখবাদ আৰু চূড়ান্ত আশাবাদ (মোক্ষ) নিশ্চিতভাৱে ভাৰতীয় দৰ্শনৰ গুৰুত্বপূৰ্ণ বৈশিষ্ট্যবোৰৰ এটা। কিন্তু ইয়াত কেৱল বৌদ্ধিক সমস্যাক সম্বোদ্ধন কৰিবলৈ দৰ্শনৰ উদ্ভৱ হোৱা নাই যি মোক্ষ প্ৰাপ্তিৰ পথত বাধা ৰূপে আহে। পৃথিৱীৰ চাৰিওফালে অন্যান্য সকলো দাৰ্শনিক সম্প্ৰদায়ৰ দৰে ভাৰততো দৰ্শনে সামগ্ৰিক ৰূপে জীৱন আৰু জগতৰ লগত সম্পৰ্কিত বিষয় বা সমস্যাৰ বিভিন্নতাৰ লগত জড়িত হ'ব লাগে। আকৌ, বিভিন্ন ভাৰতীয় সম্প্ৰদায়ৰ মাজত থকা পাৰ্থক্যবোৰ 'মোক্ষ' সম্পৰ্কে তেওঁলোকৰ নিজ নিজ ধাৰণাবোৰত নিহিত নাথাকে, যিহেতু ইয়াক অভিযুক্ত কৰা হৈছে। অধিবিজ্ঞানমূলক আৰু জ্ঞানবিজ্ঞানমূলক বিষয়ৰ লগতে নৈতিক বিষয়সমূহত তেওঁলোকৰ মাজত মতৰ অমিল থকা দেখা যায়।

অগ্ৰগতি নিৰীক্ষণ

প্ৰশ্ন ১ ঃ 'আস্তিক দৰ্শন'ৰ অৰ্থ কি? আস্তিক দৰ্শনসমূহ কি কি?

.....

.....

প্রশ্ন ২ ঃ 'নাস্তিক দর্শন'ৰ অর্থ কি? নাস্তিক সম্প্রদায়বোৰ কি কি?

.....

.....

প্রশ্ন ৩ ঃ পুৰুষার্থ কি? পুৰুষার্থৰ ত্রিবর্গ কেন্দ্রিক মতৰ অর্থটো প্রকাশ কৰক।

.....

.....

প্রশ্ন ৪ ঃ দয়াকৃষ্ণ কোন?

.....

.....

প্রশ্ন ৫ ঃ সংশয়বাদ কি?

.....

.....

প্রশ্ন ৬ ঃ দয়াকৃষ্ণক কিয় সংশয়বাদী ভাৰতীয় দার্শনিক আখ্যা দিয়া হৈছিল?

.....

.....

প্রশ্ন ৭ ঃ মোক্ষ সম্পর্কে কার্ল প'টাৰৰ মতামতটো কি?

.....

.....

১৪.৫.২ কে. চি. ভট্টাচার্য্যৰ মতামত

দয়াকৃষ্ণৰ মতে ভাৰতীয় দর্শনৰ দ্বিতীয় ধাৰণাটোক ভালদৰে সন্ধান কৰিব পৰা যায়। ভাৰতীয় দর্শনৰ ওপৰত কে. চি. ভট্টাচার্য্যৰ লিখনিসমূহত। ইয়াত কোৱা হয় ভাৰতীয় দর্শন তাৰ এক উল্লেখযোগ্য প্রতিৰূপ, যাক ব্যৱহাৰিকভাৱে উপলব্ধি নাইবা প্রমাণিত কৰা হয়, তেতিয়া তাক কোৱা হয় সাধনা (Sadhana) নাইবা যোগ (Yaga)। সৰল ভাষাত, মোক্ষ প্রাপ্ত হোৱাৰ অন্তর্জাত সম্ভাৱনা আমাৰ আছে আৰু ইয়াক লাভ কৰিব পৰা যায় সাধনা নাইবা যোগৰ জৰিয়তে। এই সচেতনতা অকলে দার্শনিক

প্ৰতিবিম্বৰ পৰা নিঃসৃত হয়। ই নিৰ্দ্দেশ কৰে যে ই হৈছে দাৰ্শনিক প্ৰতিবিম্ব, যাৰ হেতু মানুহ তেওঁৰ সত্তাৰ কেৱল আন্তৰিক সত্যতা ৰূপে মোক্ষৰ প্ৰতি সচেতন হৈ পৰে; যাৰ উপলব্ধিৰ অবিহনে তেওঁ সদায় অৱশ্যাম্ভীভাৱে অজ্ঞ আৰু অসম্পূৰ্ণ হৈ ৰয়। সেয়েহে কে. চি. ভট্টাচাৰ্য্যৰ ব্যাখ্যাত দৰ্শনও আধ্যাত্মিক মুক্তিৰ এক অনিবাৰ্য্য আৰু অবিচ্ছেদ্য প্ৰাথমিকতা, যাক সাধনাৰ জৰিয়তে প্ৰাপ্ত কৰিব পাৰি।

এই আলোচনাখিনিলৈকে এই কথা পৰিষ্কাৰ হোৱা যেন বোধ হয় যে ভাৰতীয় দৰ্শন অখণ্ডভাৱে মোক্ষৰ সৈতে সম্পৰ্কযুক্ত, যদিও ই তাৰ একমাত্ৰ উদ্বেগ নহয়। ইয়াত কে. চি. ভট্টাচাৰ্য্যৰ আলোচনাত সাধনাৰ অন্তৰ্ভুক্তিৰ হেতু প'টাৰৰ আলোচনাতকৈ ই খুব সম্ভৱ স্পষ্ট। প্ৰথম ধাৰণাত মোক্ষৰ সচেতনতা সাপেক্ষ বা অনিশ্চিত। আনহাতে, ভাৰতীয় দৰ্শনৰ দ্বিতীয় ধাৰণাত দৰ্শন আৰু মোক্ষৰ সম্বন্ধক কেৱল অখণ্ডই নহয়, বৰঞ্চ সদৰ্থক বৈশিষ্ট্য ৰূপেও দেখা যায়। দাৰ্শনিক প্ৰতিবিম্বৰ অবিহনে ইয়াক সাব্যস্ত কৰা হৈছে যে মানুহ সেইবোৰ সম্ভাৱনা নাইবা তাতকৈ তেওঁৰ নিজৰ সত্ত্বাৰ সত্যতাৰ প্ৰতি সচেতন হৈ নপৰিব, যাৰ উপলব্ধিয়ে এজন লোকক অকলেই মোক্ষ প্ৰদান কৰে। এই দ্বিতীয় ধাৰণাটোত দৰ্শনক এক তাত্ত্বিক শৃঙ্খলৰ লগত তুলনা কৰিব পৰা যায়, যাৰ ধাৰণামূলক নাইবা তত্ত্বমূলকভাৱে আবিষ্কৃত সত্যতাক ব্যৱহাৰিক প্ৰয়োগৰ এক প্ৰক্ৰিয়াৰ দ্বাৰা প্ৰমাণিত কৰা হয় আৰু এই প্ৰক্ৰিয়াবোৰক ভাৰতত প্ৰথাগতভাৱে সাধনা (Practice of Yoga) বুলি জনা যায়। ভট্টাচাৰ্য্যৰ এই স্থিতিক অলপ বেলেগ উপায়ে�ৰেও উপলব্ধি কৰিব পৰা যায়; অৰ্থাৎ, ই জীৱন যাত্ৰাৰ এক শিল্পৰ দৰে, য'ত কিবা এটাক তাত্ত্বিৰ ভাৱে হয় কল্পনাৰ দ্বাৰা নহয় স্বজ্ঞাৰ দ্বাৰা অথবা আনকি সঠিক যুক্তিসঙ্গঁত প্ৰক্ৰিয়াৰ দ্বাৰা বুজিব পৰা যায় আৰু তেতিয়াহে মুৰ্ত্ত সত্যতাত ৰূপায়িত বা বাস্তৱতাত পৰিণত হ'ব। দয়াকৃষ্ণৰ মতে, এই ব্যাখ্যাত দাৰ্শনিক প্ৰতিবিম্বই মানুহক তেওঁৰ গভীৰ গুণসম্পন্ন সম্ভাৱনাৰ সচেতনতা লাভ কৰিবলৈ মাৰ্গ দৰ্শন কৰে আৰু আধ্যাত্মিক শৃংখলা অৰ্থাৎ পৰম্পৰাগত অৰ্থত সাধনাৰ দ্বাৰা ইয়াক বাস্তৱায়িত শৰীৰি নাইবা মুৰ্ত্ত আকাৰ প্ৰদান কৰিব পৰা যায়।

ইয়াক উল্লেখ কৰাটো লক্ষনীয় যে ভট্টাচাৰ্য্যই কেতিয়াও স্পষ্টভাৱে বিষয়টোৰ ওপৰত লিখা নাছিল, এই কাৰণতেই ভাৰতীয় দৰ্শনৰ বিভিন্ন সম্প্ৰদায়বোৰত তেওঁ কৰা অভিগমনৰ পথত সকলো পৰিৱৰ্ত্তনশীল ব্যাখ্যা অৰ্দ্ধ গোপন অৱস্থাত থাকে। সেই কাৰণে ইয়াত বিকল্পৰ সম্ভাৱনা থাকিব পাৰে। প্ৰথমে, দাৰ্শনিক প্ৰতিবিম্বৰ দৰে ই নিশ্চিত মূৰ্ত্ত সত্যতাৰ তাত্ত্বিক সচেতনতালৈ মাৰ্গ দৰ্শন কৰিব পাৰে বুলি ধৰিব পৰা যায়, যাৰ প্ৰকৃত প্ৰমানিকৰণ সম্ভৱ হয় আধ্যাত্মিক সাধনাৰ এক প্ৰক্ৰিয়াৰ জৰিয়তে। দ্বিতীয়তে, জগতৰ অৱাস্তৱিকতাৰ সচেতনাৰ প্ৰতি মাৰ্গ দৰ্শন কৰায় হিচাপে ইয়াক গ্ৰহণ কৰিব পৰা যায়। তৃতীয়তে ইয়াক গ্ৰহণ কৰিব পাৰি এজন মানুহৰ সত্তাৰ প্ৰাকৃতিক আৰু আদৰ্শ উভয় অৱস্থা ৰূপে সম্পূৰ্ণ আৰু পৰম স্বতন্ত্ৰতাৰ সচেতনাৰ মাৰ্গ দৰ্শন কৰিবলৈ, যাক তেতিয়া এই লক্ষ্যত উপনীত হোৱাৰ প্ৰতিশ্ৰুতিৰে দৃশ্যমান

যি কোনো আৰু প্ৰত্যেক প্ৰক্ৰিয়াৰ জড়িয়তে উপলব্ধি কৰাৰ প্ৰচেষ্টা কৰা হয়। চতুৰ্থতে, ইয়াক এজন মানুহৰ সত্তাৰ নিশ্চিত চৰম আদৰ্শ মূল্যনিৰ্ণয়ৰ সম্ভাৱনাবোৰৰ সচেতনতাৰ প্ৰতি মাৰ্গদৰ্শন কৰোৱা হিচাপে গ্ৰহণ কৰিব পৰা যায়। দয়াকৃষ্ণই কয়, তৃতীয়টোৱে হৈছে একমাত্ৰ মত, য'ত এজন ব্যক্তি সম্পূৰ্ণ আৰু পৰম স্বতন্ত্ৰতাৰ সৈতে জড়িত, যিয়ে ইয়াৰ বিশেষভাৱে মোক্ষৰ লগত সম্বন্ধিত কৰে।

১৪.৬ দয়াকৃষ্ণৰ দৃষ্টিভঙ্গীৰ ফালৰ পৰা পৰ্য্যবেক্ষণ

ইয়াত দয়াকৃষ্ণৰ দৃষ্টিভঙ্গীৰ ফালৰ পৰা সাম্ভাব্য পৰ্য্যবেক্ষণ হ'ল যদিহে ভাৰতত দৰ্শন সাধনাৰ জৰিয়তে মোক্ষৰ লগত কেৱল সম্বন্ধীত হয়, তেন্তে ভাৰতীয় দৰ্শনৰ এক চুটি —— থাকিলেহেতেন। কাৰণ দাৰ্শনিক প্ৰতিবিম্বৰ দ্বাৰা যেতিয়া এবাৰ ইয়াৰ পূৰ্ণ প্ৰকাশ ঘটে, ই মানৱ সচেতনাত সকলো সময়তে ৰৈ যায়। অন্য কথাত, এবাৰ মোক্ষৰ সম্ভাৱনা দাৰ্শনিক প্ৰতিবিম্বৰ দ্বাৰা কৰায়ত্ত হয়, সন্ধানৰ বাবে আৰু তাত একো নাথাকিব। প্ৰত্যেক মানুহৰ বাবে থাকি যায় কেৱল এটাই কাম তেওঁৰ জীৱনত ইয়াক উপলব্ধি কৰা। দ্বিতীয় পৰ্য্যবেক্ষণ হৈছে মোক্ষ আৰু সাধনাৰ ধাৰণা দুটাক কেনেকৈ পুনৰ্মিলিত কৰিব পাৰি, যিহেতু ইয়াত কালানুক্ৰমিক অন্তৰ থাকে। উপনিষদ আৰু বৌদ্ধ দৰ্শনৰ সময়ৰ পৰাই ভাৰতত মানুহৰ বাবে সৰ্বশ্ৰেষ্ঠ আদৰ্শ হিচাপে মোক্ষৰ ধাৰণাক গ্ৰহণ কৰা হৈছিল। আনহাতে, দাৰ্শনিক প্ৰতিবিম্বক প্ৰায় খ্ৰীষ্টীয় ১৭ নাইবা ১৮ শতিকালৈকে সৃজনশীল ৰূপে চলি আছিল বুলি ধৰা হয়। দয়াকৃষ্ণৰ মতে, দুয়োটা ধাৰণা অৰ্থাৎ কাল প'টাৰৰ দ্বাৰা প্ৰতিপাদিত মোক্ষৰ গ্ৰহণযোগ্যতা আৰু সাধনা সম্পৰ্কে ভট্টাচাৰ্য্যৰ মতামত অপ্ৰয়োজনীয় আৰু অপৰ্য্যপ্ত।

দয়াকৃষ্ণৰ মতামত আন পৰম্পৰা (অৰ্থাৎ পাশ্চাত্য আদি) ৰ দৰে ভাৰতীয় আধ্যাত্মিক পৰম্পৰায়েও মোক্ষৰ অনুসন্ধানত দৰ্শনৰ অনিবাৰ্য্য অপ্ৰাসঙ্গিকতাক নিৰ্দ্দেশ কৰে। এইটো যদি স্বীকাৰ কৰা হয় যে কিছু সময়ৰ বাবে উপনীষদয় দৰ্শনে দাৰ্শনিক প্ৰতিবিম্বৰ জৰিয়তে মোক্ষৰ সম্ভাৱনাক জানিব পাৰে তেন্তে অতি সোনকালে ইয়াক উপলব্ধি কৰিব পাৰি যে ই লক্ষ্য (মোক্ষ্য) প্ৰাপ্তিক সহায় কৰাৰ পৰিৱৰ্ত্তে এক বাধাহে হৈ পৰিব। প'টাৰ আৰু কে,চি. ভট্টাচাৰ্য্যৰ স্থিতিৰ পৰাও সংশ্লিষ্ট বিষয়ৰ ওপৰত সংশয় বৃদ্ধি কৰাৰ বাহিৰে একো বিচাৰি পোৱা নাযায়। ইয়াত দয়াকৃষ্ণৰ স্থিতি মোক্ষৰ পথত উদয় হোৱা সংশয়ৰ বৌদ্ধিক অপসাৰণৰ পৰিবৰ্ত্তে, একেটা কামৰ বাবে অভ্যন্তৰত স্থাপিত বিশ্বাসৰ বাবেহে থাকিব; যি অনিবাৰ্য্যভাৱে স্বভাৱতঃ অ-বৌদ্ধিক আৰু অ-যৌক্তিক।

বৈদেষিক ন্যায় নাইবা মীমাংসা দৰ্শনক সাৱধানে যদি প্ৰত্যক্ষ কৰা যায় তেন্তে এক প্ৰশ্ন উদয় হ'ব যে মোক্ষ (ভাৰতীয় দৰ্শনৰ তথাকথিত একমাত্ৰ বা অন্তিম বিষয়) ৰ লগত এইবোৰ সম্পদায়ৰ সম্বন্ধৰ মৰ্য্যদা কি? এইবোৰ নিজ নিজ সম্প্ৰদায়ৰ নিজস্ব বিভিন্ন কাৰ্য্যসূচী আছে, যি

কেৱল এটা অৰ্থাৎ মোক্ষই নহয়। সূত্রকাৰৰ নিজা বাণীৰ বাহিৰে এইটো অধিক স্পষ্ট যে এই কথা বিশ্বাস কৰিবলৈ কঠিন যে যিকোনো অনুসৰণকাৰীয়ে গম্ভীৰভাৱে বিশ্বাস কৰিব পাৰে যে তেওঁ নাইবা যিকোনো এজনে জগতত পোৱা পদাৰ্থৰ জ্ঞানৰ জৰিয়তে মোক্ষক লাভ কৰিব পাৰে নাইবা প্রমাণ আৰু হেত্বাভাষাৰ জৰিয়তে লাভ কৰিব পাৰে, যিবোৰ যুক্তি তর্কৰ ক্ষেত্রত থাকে। ইয়াত এই কথা উপলব্ধি কৰিব পাৰি যে ভাৰতীয় দৰ্শন অনিবার্য্য ভাৱে আৰু অবিচ্ছিন্নভাৱে মোক্ষৰ লগত জড়িত হোৱাত কম পৰিমানে যুক্তিৰ দিশ আছে। দয়াকৃষ্ণৰ মতে, ই হৈছে পৰম্পৰা নিজে যিয়ে এইবোৰ দাবীক আগবঢ়োৱাৰ ঠিক সময়তে মীমাংসিতভাৱে খণ্ডন কৰিছিল। প'টাৰ আৰু কে.চি.ভট্টাচার্য্য এই ক্ষেত্রত তেওঁলোকৰ চিন্তাধাৰাক বিৱৰণ কৰাত ব্যর্থ হৈছে। ইয়াৰ বিপৰীতে তেওঁলোকক পতিয়ন নিয়াইছে যে ভাৰতীয় দৰ্শন আৰু মোক্ষৰ মাজত এটা সম্বন্ধ আছে।

দয়াকৃষ্ণৰ মতানুসৰি ওপৰৰ আলোচনাই নিশ্চিত প্রত্যয় জন্মাৱ যে ভাৰতীয় দৰ্শনৰ দুটা ধাৰণা প্রথমটো মোক্ষ হৈছে লক্ষ্য, দ্বিতীয়টো ধ্যান অৰ্থাৎ সাধনা হৈছে এই লক্ষ্যৰ উপায় বিতর্ক উর্দ্ধত নহয় আৰু সম্ভৱতঃ সঠিক প্রমাণৰ লগতে ন্যায্যতাৰো অভাৱ ইয়াৰ আছে নাইবা বিশ্বব্যাপী জগতৰ সন্মুখত ই ভাৰতীয় দৰ্শনৰ প্রকৃত ছৱিখন চিত্রিত কৰিব পৰা নাই। এই খিনিতে তৃতীয় ধাৰণাৰ প্রসঙ্গঁ উদয় হয়। এই ধাৰণা মতে, ভাৰতীয় দৰ্শন পাশ্চাত্য দার্শনিক পৰম্পৰাৰ দৰে সঠিক দৰ্শন। ই আধ্যাত্মিকতাৰ লগত জড়িত বেলেগ বিষয় নহয়। মোক্ষৰ সৈতে কৰিবলগীয়া ইয়াৰ একো নাই, যিহেতু ইয়াক অভিযোগ কৰা হৈছে, যি প্রকৃত অৱস্থাৰ এক সম্পূর্ণ ভুল বুজাবুজিৰ পৰিণতি। এনেধৰণৰ অভিযোগ প্রধানকৈ এই বিষয়ৰ ওপৰত লেখকৰ পাছত লেখকৰ দাবীসমূহৰ অসমালোচনামূলক গ্রহণযোগ্যতাৰ দ্বাৰা সহজতৰ হৈ পৰিছে।

অগ্রগতি নিৰীক্ষণ

প্রশ্ন ৮ ঃ দয়াকৃষ্ণৰ মতে ভাৰতীয় দৰ্শনৰ দ্বিতীয় ধাৰণাটো কি?

.....

.....

প্রশ্ন ৯ ঃ কে.চি. ভট্টাচার্য্যই ভাৰতীয় দৰ্শনৰ দ্বিতীয় ধাৰণাৰ বিষয়ে অৰ্থাৎ সাধনাৰ বিষয়ে কি কৈছে?

.....

.....

প্ৰশ্ন ১০ ঃ সাধনা কি?

.....

.....

প্ৰশ্ন ১১ ঃ ভাৰতীয় দৰ্শনৰ তিনিটা ধাৰণা কি কি?

.....

.....

১৪.৭ অধ্যায়টিৰ পৰা আমি কি শিকিলোঁ

ওপৰৰ আলোচনাৰ পৰা উপলব্ধি কৰিব পৰা যায় যে —

- যদিও মোক্ষক ভাৰতীয় দাৰ্শনিক আলোচনাত চৰম লক্ষ্য হিচাপে ৰীতিগতভাৱে গ্ৰহণ কৰা হৈছে, তথাপি ই তাৰ সম্পূৰ্ণ ছবি নহয়। এই গ্ৰহণযোগ্যতাত মুখ্য আহ্বান হৈছে যে এই ধৰিলোৱা কেন্দ্ৰীয় দৃষ্টিভঙ্গীৰ চৰ্তত ইয়াৰ বহুবিধ অন্যান্য বিষয়ক কেনেকৈ বোধগম্য কৰিব পাৰি, যাক অকলেই ইয়াক অৰ্থপূৰ্ণ কৰিবলৈ অনুমান কৰা হয়। দয়াকৃষ্ণই কয় এই কাম কৰিবলৈ কোনো উপায় নাই যেন লাগে কাৰণ ভাৰতীয় পৰম্পৰাত দাৰ্শনিক চিন্তা ভাৱনাৰ বিষয়বোৰ আনবোৰৰ সৈতে একে যেন লাগে। এই সত্য প্ৰত্যেক লেখকে সমৰ্থন কৰিছে, যিসকলে ভাৰতীয় আৰু পাশ্চাত্য দৰ্শনৰ মাজত সমান্তৰালবাদক আনিবলৈ যত্ন কৰে। ভাৰতীয় দৰ্শনে নিজকে মোক্ষৰ লগত সম্পৰ্ক স্থাপন কৰিবলৈ চেষ্টা কৰা নাই। মোক্ষৰ পথত আৰ্বিভাৱ হোৱা বৌদ্ধিক সংশয়ক অপসাৰণ কৰাত দৰ্শনে কোনো ভূমিকা লোৱা নাই। ইয়াৰ পৰিৱৰ্ত্তে দাৰ্শনিক প্ৰতিবিম্বই সংশয়ক বৃদ্ধিহে কৰে। এইটো কাৰণতেই প'টাৰ কে. চি. ভট্টাচাৰ্য্য উভয়ে পঢ়োৱৈসকলক সাধনাৰ জৰিয়তে মোক্ষ প্ৰাপ্তিৰ সৈতে দৰ্শনক সংযোগ কৰিবলৈ পতিয়ন নিয়া নাই।
- ভাৰতীয় দাৰ্শনিক পৰম্পৰাত মোক্ষৰ ধাৰণাই প্ৰধানকৈ গুৰুত্ব পোৱাৰ কাৰণ এয়ে যে ইয়াৰ বিষয়ে প্ৰায় সকলোবোৰ সম্প্ৰদায়ে স্পষ্টৰূপে দাবী কৰিছে যদিও এনেধৰণৰ ব্যক্তিক্ৰমে সম্ভৱতঃ ইয়াৰ প্ৰচাৰ লাভ কৰা নাছিল। এনেকুৱা পৰিদৃশ্যৰ বাবে প্ৰাকল্পিক কাৰণ বা যুক্তিবোৰে পৰম্পৰানিষ্ঠ ৰীতি-নীতি নাইবা উচ্চ শ্ৰেণীৰ ৰাজনীতি ইত্যাদিৰ প্ৰভুত্ব হ'ব পাৰে।
- ইয়াত এই প্ৰশ্নটো প্ৰাসঙ্গিঁক হ'ব পাৰে যে যদি দৰ্শন অকলশৰীয়া হয় তেন্তে ভাৰতীয় প্ৰসঙ্গঁত মোক্ষৰ সৈতে সম্পৰ্কবদ্ধ হ'বলৈ কাক দাবী কৰিব। এটা আশ্চাৰ্য্যজনক উত্তৰ

হ'ল যে ভাৰতীয় দৰ্শনত কাৎচিৎ হে কোনো সম্প্ৰদায় আছে। যিয়ে এই একে দাবী উত্থাপন নকৰে।

- অনুবৰ্তী প্ৰশ্নটো হ'ল যে ভাৰতত সেই সকলোবোৰে কিয় মোক্ষ মাৰ্গ দৰ্শনৰ বাবে দাবী কৰে। ইয়াৰ উত্তৰ এয়ে হ'ব পাৰে যে (বহুতো মতামতত দেখা হিচাপে) সমগ্ৰ ভাৰতীয় সংস্কৃতিৰ দ্বাৰা মোক্ষক জীৱনৰ সৰ্বোচ্ছ প্ৰমূল্য আৰু চৰম লক্ষ্য ৰূপে গ্ৰহণ কৰা হৈছিল এনেধৰণৰ সাম্ভাৱ্য উত্তৰ থকা স্বত্তেও এই কথা ক'ব পাৰি যে অন্যান্যসকলৰ বিপৰীতে দৰ্শনৰ এক ভিন্ন অভিগমন থকাটো উচিত।
- ওপৰৰ সংশ্লিষ্ট আলোচনা (দয়াকৃষ্ণৰ ব্যাখ্যাত) যিমানখিনি বুজা যায় মোক্ষ ভাৰতীয় দৰ্শনৰ অনন্য বিষয় নহয়। এইটো আনকি গুৰুতৰ বিষয়ও নহয় আৰু বহুতো চিন্তাবিদৰ লগতে সম্প্ৰদায়সমূহো ইয়াৰ সৈতে আনিকি সীমিতভাৱে জড়িত নহয়।
- ভাৰতীয় দৰ্শনৰ তিনিটা ধাৰণাক পৰিচয় কৰি দিয়াৰ দ্বাৰা দয়াকৃষ্ণই ভাৰতীয় দৰ্শনৰ সত্যতাৰ লগতে সাধাৰণতে অদৃশ্য দিশটো প্ৰকাশ কৰিবলৈ এক অতিঅসাধাৰণ প্ৰচেষ্টা গঠন কৰিছিল।
- প্ৰথম ধাৰণাত তেওঁ ভাৰতীয় দৰ্শনৰ মুখ্য বিষয় ৰূপে মোক্ষৰ গ্ৰহণযোগ্যতাক আনিছিল আৰু এই কথা প্ৰতিষ্ঠা কৰিবলৈ চেষ্টা কৰিছিল যে সত্যতা একেবাৰে বিপৰীত।
- দ্বিতীয় ধাৰণাত, তেওঁ সাধনা (ধ্যান নাইবা আধ্যাত্মিক শৃঙ্খল)ক মোক্ষ প্ৰাপ্তিৰ এক উপায় হিচাপে ব্যক্ত কৰিছে। ইয়াত তেওঁ কৈছিল যে সত্য বা তথ্য ভাৰতত তথাকথিত প্ৰথাৰ দেখুওৱাৰ দৰে নহয়।
- তৃতীয় ধাৰণাত, তেওঁ সমগ্ৰ ভাৰতীয় দাৰ্শনিক আলোচনাক ইয়াৰ পাশ্চাত্য প্ৰতিৰূপৰ সৈতে একে বুলি কৈছে, যি কেৱল মোক্ষ নাইবা সাধনাৰ সৈতে জড়িত নহয়। ইয়াৰ নিজস্ব অন্যান্য বহুতো মুখ্য বিষয় বা সমস্যা আছে। যিবোৰ সামগ্ৰিকভাৱে জীৱন আৰু জগতৰ লগত সম্পৰ্কযুক্ত।

১৪.৮ অধিক জানিবলৈ

1. Contrary Thinking : Selected Essays of Dayakrishna (2011).
2. Indian Philosophy : a counter perspective (2006).
3.Developments in Indian Philosophy from Eighteenth Century Onwards : Classical and Western (2002).
4. New Pesspective of Indian Philosophy (2001).
5. Bhakti : A Contempeorary discussion : Philosophical exploration in

the Indian tradition (Ed with Mukunda Latha, Francine Ellison) (2000).
6. Prolegomena to Any Future : Historigraphy of Cultures & Civilizations (1997).
7. The Problcmatic and Conceptual Structure of Classical Indian Thought About Man, Society and Polity (1996).
8. The Art of the Conceptual: Explorations in a Conceptual Maze over Three Decades (1989).

১৪.৯ অগ্ৰগতিৰ খতিয়ান

১ নং প্ৰশ্নৰ উত্তৰ ঃ সাধাৰণ বোধগম্যতাত 'আস্তিক' শব্দৰ অৰ্থ হ'ল ঈশ্বৰৰ ওপৰত বিশ্বাস। কিন্তু দৰ্শনত বিশেষকৈ ভাৰতীয় প্ৰসঙ্গঁত ই বেদৰ কৰ্তৃত্বৰ বিশ্বাসক বুজায়। সেই কাৰণতে আস্তিক দৰ্শনৰ বাবে আন এক পৰিভাষা ব্যৱহাৰ কৰা হয় আৰু সেয়া হ'ল বৈদিক দৰ্শন। ভাৰতীয় দাৰ্শনিক পৰম্পৰাত ছয়টা সম্প্ৰদায়ক বৈদিক বা আস্তিক দৰ্শন ৰূপে স্বীকাৰ কৰা হৈছে। যেনে— সাংখ্য, যোগ, ন্যায়, বৈদেষিক, মীমাংসা আৰু বেদান্ত।

২ নং প্ৰশ্নৰ উত্তৰ ঃ 'নাস্তিক' শব্দৰ সাধাৰণ বোধ বুজায় ঈশ্বৰৰ ওপৰত অবিশ্বাস। কিন্তু দৰ্শনত বিশেষকৈ ভাৰতীয় দৰ্শনৰ পৰিপ্ৰেক্ষিত ই বুজায় বেদৰ ওপৰত অবিশ্বাস। সেয়ে নাস্তিক দৰ্শনৰ বাবে আন এক পৰিভাষা 'অবৈদিক দৰ্শন' ক ব্যৱহাৰ কৰা হয়। ভাৰতীয় দাৰ্শনিক পৰম্পৰাত কেৱল তিনিটা সম্প্ৰদায়কহে নাস্তিক বা অবৈদিক দৰ্শনৰ শাৰীত স্বীকাৰ কৰা হৈছে। সেয়া হ'ল ক্ৰমে চাৰ্বাক, বৌদ্ধ আৰু জৈন।

৩ নং প্ৰশ্নৰ উত্তৰ ঃ 'পুৰুষাৰ্থ' শব্দই সাধাৰণতে মানৰ লক্ষ্য যাক মানুহে অন্বেষণ কৰিবলৈ চেষ্টা কৰে, নাইবা এক কিছুমান অৰ্থত 'প্ৰমূল্য'ক বুজায় যাক তেওঁলোকে উপভোগ কৰে। স্বীকৃত পৰম্পৰাত পুৰুষাৰ্থ সংখ্যাত চাৰি ঃ ধৰ্ম, অৰ্থ, কাম আৰু মোক্ষ যাক চতুবৰ্গ বিভাজন বুলিও জনা যায়। আনহাতে, আন এক বিভাজন আছে সেয়া হ'ল ত্ৰিবৰ্গ কেন্দ্ৰিক পুৰুষাৰ্থ যিয়ে প্ৰথম তিনিটা পুৰুষাৰ্থক গ্ৰহণ কৰে অৰ্থাৎ মোক্ষক এৰি ধৰ্ম অৰ্থ আৰু কাম।

৪ নং প্ৰশ্নৰ উত্তৰ ঃ দয়াকৃষ্ণ (১৯২৪-২০০৯) বিখ্যাত সংশয়বাদী ভাৰতীয় দাৰ্শনিক আছিল। তেওঁ কিছুদিনৰ বাবে ৰাজস্থান বিশ্ববিদ্যালয়ৰ প্ৰতি উপাচাৰ্য্য (Pro-Vice Chancellor) আছিল আৰু তিনি দশক ধৰি ভাৰতীয় দাৰ্শনিক গৱেষণা পৰিষদৰ পত্ৰিকা (JICPR) ৰ সম্পাদক আছিল। ভাৰতীয় দৰ্শন পাশ্চাত্য দৰ্শন আৰু সৌন্দৰ্য্যবিদ্যাৰ জগতত তেওঁ কাম কৰিছিল।

৫ নং প্ৰশ্নৰ উত্তৰ ঃ সংশয়বাদৰ সংজ্ঞা সাধাৰণতে এটা বিশেষ বস্তু বা বিষয় ওপৰত কৰা সংশয় মনোভাৱ নাইবা এক অবিশ্বাসৰ স্বভাৱ হিচাপে দিয়া হয়। ই এক মতবাদ যিয়ে দৃঢ়ভাৱে সাব্যস্ত কৰে যে সত্য জ্ঞান অথবা কেতবোৰ বিশেষ জ্ঞান অনিশ্চিত নাইবা সন্দেহজনক নাইবা অন্তিম নহয়।

৬ নং প্ৰশ্নৰ উত্তৰ ঃ দয়াকৃষ্ণক এজন ভাৰতীয় সংশয়বাদী দাৰ্শনিক হিচাপে মনোনিত কৰা হয়, কাৰণ পৃথিৱী চাৰিওফালে ভাৰতীয় দৰ্শনৰ বিষয়ে প্ৰথাগতভাৱে যি কোৱা হৈছে তাক তেওঁ গ্ৰহণ কৰিবলৈ প্ৰস্তুত নাছিল। ইয়াৰ ঠাইত তেওঁ কৈছিল ইয়াৰ প্ৰকৃত ছবিখন বিচাৰি উলিয়াব লৈ অধিক গৱেষণাৰ থল আছে।

৭ নং প্ৰশ্নৰ উত্তৰ ঃ কার্ল প'টাৰকে প্ৰথম ব্যক্তিৰূপে স্বীকাৰ কৰিব পৰা যায় যিয়ে মোক্ষৰ লগত ভাৰতীয় দৰ্শন জড়িত হ'ব পাৰে বুলি কৰা দাবীত গম্ভীৰভাৱে দাবী কৰিবলৈ চেষ্টা কৰিছিল। প'টাৰৰ স্থিতিয়ে মূলতঃ এই সমস্যাৰ ওপৰত ধ্যান দিয়ে যে ভাৰতীয় দৰ্শনৰ অৱভাসিক ধাৰণাগত আৰু তাত্ত্বিক বিষয়বোৰক কিদৰে ইয়াৰ সাম্ভাব্য ও প্ৰচাৰিত প্ৰকৃত বিষয়ৰ লগত সম্পৰ্ক স্থাপন কৰিব পাৰি? প'টাৰে তেওঁৰ আলোচনাত ভাৰতীয় দৰ্শনৰ বিভিন্ন কাল্পনিক মতামতসমূহক কেনেকৈ ন্যায্যতা প্ৰদান কৰিব পাৰি — তাৰ চেষ্টা কৰিছিল যাক তথাকথিত প্ৰাথমিক আৰু মুখ্য বিষয় (মোক্ষ) ক স্থায়ী কৰিব পৰাৰ সৈতে বিৰুদ্ধ হোৱা যেন বোধ হয়। এই প্ৰসঙ্গঁত তেওঁ কৈছিল ভাৰতীয় পৰম্পৰাত কাল্পনিক দৰ্শনৰ প্ৰয়োজনীয়তা প্ৰধানকৈ সংশয়ৰ লগত সাক্ষাৎ কৰাৰ উদ্দেশ্যে উদ্ভৱ হয় যিয়ে মোক্ষৰ পথ বা উপায়ক স্থাপন কৰিব পাৰে।

৮ নং প্ৰশ্নৰ উত্তৰ ঃ দয়াকৃষ্ণৰ মতে দৰ্শনৰ দ্বিতীয় ধাৰণাটো হৈছে দৰ্শনক এক তাত্বিক শৃঙ্খলৰ লগত তুলনা কৰিব পৰা যায়, যাৰ ধাৰণামূলক বা তত্বমূলকভাৱে আৱিষ্কৃত সত্যতাক ব্যৱহাৰিক প্ৰয়োগৰ এক প্ৰক্ৰিয়াৰ দ্বাৰা প্ৰমাণিত কৰা হয় আৰু এই প্ৰক্ৰিয়াবোৰক ভাৰতত প্ৰথাগতভাৱে সাধনা (Praclice of Yoga) বুলি জনা যায়। অন্য কথাত ভাৰতীয় দৰ্শনৰ দ্বিতীয় ধাৰণা অনুসৰি 'সাধনা' নাইবা 'যোগ' মোক্ষ প্ৰাপ্তিৰ পথ বা উপায়।

৯ নং প্ৰশ্নৰ উত্তৰ ঃ কে. চি. ভট্টাচার্য্যৰ ভাৰতীয় দৰ্শন তাৰ এক উল্লেখযোগ্য প্ৰতিৰূপ, যাক ব্যৱহাৰিকভাৱে উপলব্ধি নাইবা প্ৰমাণিত কৰা হয় আৰু তেতিয়া তাক কোৱ হয় সাধনা বা যোগ। সৰল ভাষাত, মোক্ষ প্ৰাপ্ত হোৱাৰ অন্তর্জাত সম্ভাৱনা আমাৰ আছে আৰু ইয়াক লাভ কৰিব পৰা যায় সাধনা নাইবা যোগৰ জৰিয়তে। এই সচেতনতা অকলে দার্শনিক প্ৰতিবিম্বৰ পৰা নিঃসৃত হয়। ই নির্দ্দেশ কৰে যে ই হৈছে দার্শনিক প্ৰতিবিম্ব, যাৰ হেতু মানুহ তেওঁৰ সত্তাৰ কেৱল আন্তৰিক সত্যতা ৰূপে মোক্ষৰ প্ৰতি সচেতন হৈ পৰে; যাৰ উপলব্ধিৰ অবিহনে তেওঁ সদায় অৱশ্যাম্ভীভাৱে অজ্ঞ আৰু অসম্পূর্ণ হৈ ৰয়। সেয়েহে কে. চি. ভট্টাচার্য্যৰ ব্যাখ্যাত দর্শনো আধ্যাত্মিক মুক্তিৰ এক অনিবার্য্য আৰু অবিচ্ছেদ্য প্ৰাথমিকতা,

যাক সাধনাৰ জৰিয়তে প্ৰাপ্ত লাভ কৰিব পাৰি আৰু ইয়েই হৈছে তেওঁৰ মতে ভাৰতীয় দৰ্শনৰ দ্বিতীয়টো ধাৰনা।

১০ নং প্ৰশ্নৰ উত্তৰ ঃ সাধনা বা যোগ হৈছে ধ্যান নাইবা আধ্যাত্মিক শৃঙ্খলা এক প্ৰকাৰ যিয়ে মোক্ষলৈ মাৰ্গ দৰ্শন কৰাব পাৰে। দয়াকৃষ্ণৰ মতে, পৰম্পৰাই ইয়াক ভাৰতীয় দৰ্শনৰ দ্বিতীয় ধাৰণা ৰূপে স্বীকাৰ কৰে। অৱশ্যে দয়াকৃষ্ণই ইয়াৰ ওপৰত সবিচাৰমূলক মতামত আগবঢ়াইছে।

১১ নং প্ৰশ্নৰ উত্তৰ ঃ দয়াকৃষ্ণৰ প্ৰত্যক্ষত ভাৰতীয় দৰ্শনৰ তিনিটা ধাৰনা হৈছে —

(ক) প্ৰায় সকলোবোৰ ভাৰতীয় দাৰ্শনিক সম্প্ৰদায়ে 'মোক্ষ' কে লক্ষ্য হিচাপে গ্ৰহণ কৰিছে।

(খ) ধ্যান তথা সাধনা লক্ষ্যৰ পথ বা উপায়। কিন্তু তেওঁৰ মতে এই দুয়োটা ধাৰণাই বিতৰ্কৰ উৰ্দ্ধত নহয় আৰু সম্ভৱতঃ সঠিক প্ৰমাণৰ লগতে ন্যায্যতাৰো অভাৱ ইয়াৰ আছে নাইবা বিশ্বব্যাপী জগতৰ সন্মুখত ই ভাৰতীয় দৰ্শনৰ প্ৰকৃত ছবিখন চিত্ৰিত কৰিব পৰা নাই।

(গ) এই খিনিতেই তৃতীয় ধাৰনাৰ প্ৰসঙ্গঁৰ উদয় হয়। এই ধাৰনা মতে ভাৰতীয় দৰ্শন পাশ্চাত্য দাৰ্শনিক পৰম্পৰাৰ দৰে সঠিক দৰ্শন। ই আধ্যাত্মিকতাৰ লগত জড়িত বেলেগ বিষয় নহয়। মোক্ষৰ সৈতে ইয়াৰ একো কাম নাথাকে যিহেতু ইয়াৰ ওপৰত অভিযোগ অনা হৈছে যি প্ৰকৃত অৱস্থাৰ সম্পূৰ্ণ এক ভুল বুজা-বুজিৰ পৰিনতি। এনেধৰণৰ অভিযোগ প্ৰধানকৈ এই বিষয়ৰ ওপৰত লেখকৰ পাছত লেখকৰ দাবীসমূহৰ অসমালোচনাত্মক গ্ৰহণযোগ্যতাৰ দ্বাৰা সহজতৰ হৈ পৰিছে।

১৪.১০ আৰ্হি প্ৰশ্ন

(ক) অতি চমু প্ৰশ্ন

প্ৰশ্ন ১ ঃ বৈদিক আৰু অবৈদিক দৰ্শন কি?

প্ৰশ্ন ২ ঃ ত্ৰিবৰ্গ আৰু চতুবৰ্গ কি?

প্ৰশ্ন ৩ ঃ সংশয়বাদ কি?

প্ৰশ্ন ৪ ঃ আধ্যাত্মিকতাবাদ কি?

(খ) চমু প্ৰশ্ন (প্ৰায় ১৫০ শব্দৰ ভিতৰত প্ৰতিটো প্ৰশ্নৰ উত্তৰ দিয়ক)

প্ৰশ্ন ১ ঃ দয়ানন্দই কিয় মোক্ষৰ ওপৰত কাৰ্ল প'টাৰৰ মতক সমালোচনা কৰিছে?

প্ৰশ্ন ২ ঃ "ভাৰতীয় দৰ্শন পাশ্চাত্য দৰ্শনৰ দৰেই সঠিক নাইবা পূৰ্ণ দৰ্শন" — দয়াকৃষ্ণৰ আলোকত এই উক্তিটো বহলাই লিখক।

প্ৰশ্ন ৩ ঃ দয়াকৃষ্ণৰ মতে, ভাৰতীয় দৰ্শনৰ সত্য স্বৰূপ কি?

(গ) দীঘল প্ৰশ্ন (প্ৰায় ৩০০-৫০০ শব্দৰ ভিতৰত প্ৰতিটো প্ৰশ্নৰ উত্তৰ দিয়ক)

প্ৰশ্ন ১ ঃ সমালোচনাসহ ভাৰতীয় দৰ্শনৰ তিনিটা ধাৰণাৰ প্ৰতি দয়াকৃষ্ণৰ অভিগমণ আলোচনা কৰক।

প্ৰশ্ন ২ ঃ দয়াকৃষ্ণৰ জীৱন আৰু দৰ্শনৰ ওপৰত এখন ৰচনা লিখক।

****